

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 910

Деонізія КОВАЛИШИН, Мирослав СИВИЙ, Олена ВОЛІК

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО (ЛАНДШАФТНОГО) РАЙОНУВАННЯ СУХОДІЛЬНОЇ ПОВЕРХНІ ЗЕМЛІ

Районування чи класифікація є вінцем кожної науки, в т.ч. й фізичної географії, особливо, регіональної. Воно дозволяє синтезувати знання про об'єкти досліджень за певний період, як з навчальною метою, так і з метою подальшого їх вивчення на вищому науково-методологічному рівні. Крім цього фізико-географічне районування використовується як наукова база для розробки стратегії і тактики природокористування та природозберігання.

На сьогодні суть фізико-географічного районування зводиться до виявлення певних однорідностей чи індивідуальностей, на які поділяється земна поверхня. Це не зовсім відповідає загальній спрямованості розвитку поверхні Землі, яка полягає у поділі її на чим раз відмінніші між собою частини. Тому мета районування повинна полягати не стільки у виявленні певних індивідуальностей, як у встановленні ступеня відмінності між ними. Зважаючи на це, **під фізико-географічним районуванням ми розуміємо розмежування природних (ландшафтних) утворень за ступенем їх просторової виокремленості, фізіономічної та структурної відмінності.**

Успішність районування, в значній мірі залежить від чіткості означення його об'єкту, і вибору на цій підставі, того чи іншого підходу до районування. Існуючі схеми районування, які покладено в основу вивчення регіональної фізичної географії, ґрунтуються на тому, що об'єктом останньої є географічна оболонка (в розумінні А. Григор'єва) або ландшафтна сфера (в розумінні Л. Берга).

С. Рудницький (цит. за О. Шаблієм, [10]) поділяв закони географії на дві групи: просторові (хорологічні) та генетичні (походження, розвитку). Відповідно до них він виокремлював у географії хорологію та хорографію. Останню він характеризував як всебічний, суто об'єктивний опис якої-небудь частини земної поверхні. А хорологією він називав загальну хорографію і вважав, що вона має для географії велику цінність, бо вдало поєднує абстракцію з конкретним описом, так, що вони взаємно доповнюються. Таким чином, С. Рудницький фактично поділяв хорографію на регіональну та загальну і вважав, що підходи до їх вивчення повинні бути різні: до першої – генетичний, до другої – поєднання абстракції з конкретним описом. Можна стверджувати, що С. Рудницький розрізняв і об'єкти вивчення цих хорографій, зокрема об'єктом регіональної хорографії він вважав поверхню Землі, загальної – всю зовнішню сферу Землі до верхньої межі атмосфери.

Підсумовуючи дискусію, яка розгорілася з приводу того, що Л. Берг [1] запропонував вважати об'єктом фізичної географії ландшафтну сферу Землі і трактував її як сукупність природно-територіальних комплексів – зональних та азонських, С. Колесник [2] висловив думку, що ландшафтну сферу слід вважати об'єктом регіональної фізичної географії, а географічну оболонку – загальної. При цьому названі автори розглядали ландшафтну сферу та географічну оболонку в однакових межах. Пізніше Ф. Мільков [8], та інші дослідники виділили ландшафтну сферу як таку, що виокремилася в географічній оболонці до висоти 200-250м. Ми підтримуємо розмежування об'єктів загальної та регіональної фізичної географії але об'єктом загальної ми вважаємо **геосферу**, яка охоплює всю тектоносферу та атмосферу до магнітопаузи або до т.з. "корони Землі"; регіональної – **ландшафтну сферу**, яка простягається до верхньої межі озонового шару [6].

При цьому ми вважаємо, що ландшафтна сфера в своєму розвитку, з одного боку, потрапляє під вплив гравітаційних і термодинамічних процесів, які зумовлюють її радіальну (сферну) диференціацію; а з другого – тут відбуваються тектонічні (структурно-

організаційні) процеси, наслідком яких є структуризація земної кори, тобто утворення різних за розмірами, амплітудами висот та глибиною виокремлення тектонічних структур, в межах яких формуються відповідні їм форми рельєфу; а також екзогенні процеси, які ускладнюють останні.

В. Хаїн [9] за розмірами та глибиною виокремлення розрізняє структури глибинні, планетного рівня, які охоплюють всю тектоносферу, та корові або регіональні, частина з яких є загальнокоровими, які охоплюють всю земну кору або більшу частину її товщини, та покривними, які локалізовані в межах осадового чохла. До глибинних структур відносяться материки й океанічні западини, які розмежовуються надглибинними розломами (до 650-720 км), а також платформи, епіплатформні та епігеосинклінальні орогенні пояси, які розмежовуються глибинними розломами. В межах цих структур значно поширені і літосферні розломи, які охоплюють всю літосферу і затухають в астеносфері.

Таким чином, виокремлення тектонічних структур, відбувається на різних глибинах. Тому, на нашу думку, нижню межу як геосфери, так і ландшафтної сфери Землі доцільно пов'язувати з глибиною виокремлення тектонічних структур найвищого рівня структурної організації – материків і океанічних западин, яка окреслюється глибиною глибокофокусних землетрусів.

За геоморфологічною класифікацією І. Герасимова та Ю. Мещерякова планетні тектонічні структури виділяються як геотектури та морфоструктури. Корові структури розвиваються в межах двох попередніх, але вони, в значній мірі, переробляються екзогенними процесами й виділяються як морфоскульптури.

Всі ці структури, в різній мірі, порушують зональний розподіл тепла та зональний і меридіональний розподіли вологи, які, в свою чергу, зумовлюють розподіл органічного світу. Так, материки й океани відрізняються не лише за типом земної кори, але й за характером поверхні, за тепловим режимом цих поверхонь; над ними формуються різні повітряні маси й різна барична ситуація, які зумовлюють глобальні циркуляційні процеси в атмосфері; в них розвивається різний органічний світ. Відзначені відмінності зумовлюють інтенсивну взаємодію цих геотектур, яка, в певній мірі, впливає на урізноманітнення й диференціацію їхньої природи.

Геотектури нижчого рівня (платформи, геосинклінальні та орогенні пояси), а також розвинені в їх межах морфоструктури різняться не тільки за походженням, віком та літологічними особливостями, а й відповідним до будови їхньої поверхні перерозподілом тепла й вологи, які викликають зміни й у розподілі органічного світу. І чим більша розчленованість геотектур на структури нижчого рівня, тим відчутнішим стає їх вплив на місцевий перерозподіл тепла й вологи й тим різноманітнішими стають їх органічний світ та ландшафти загалом. Але ця різноманітність, до деякої міри, підпорядковується загальнопланетним зональним закономірностям, особливо в позатропічних широтах. Тому кожна геоструктура відповідно до загальнопланетних зональних закономірностей і регіональних їх змін набуває властивих лише їй фізіономії, морфологічних ознак та структурної організації із складними внутрішніми та зовнішніми зв'язками.

Враховуючи описане, геоструктури різного рівня можна вважати не лише тектоногеоморфними утвореннями, а й географічними (ландшафтними). Тому географи їх, цілком слушно, виділяють як природно-територіальні комплекси, геосистеми, ландшафти.

І. Круть [7], а також Г. Гришанков [3] такі утворення пропонують називати географічними тілами. І. Круть вважає їх справжніми натуральними тілами, що мають індивідуальну родову й видову таксономічну визначеність, специфічний склад і структуру, свої просторово-часові властивості й займають певне місце на тих чи інших рівнях організації природи, а також вважають їх не двомірними (площинними) утвореннями, а тримірними (об'ємними). Погоджуючись з таким трактуванням природних утворів (очевидно, їм більше підходить назва "ландшафтні" тіла), ми вважаємо, що чим древніше і

більше за площею ландшафтне тіло, тим більший повітряний простір воно охоплює і тим глибше закорінюється у мантию Землі, а також тим складніші й різноманітніші організуючі зв'язки між складовими цих тіл. Тому їх можна вважати також системно організованими тілами. А за розмірами, ступенем і глибиною виокремлення та рівнями структурної організації їх, відповідно до тектонічних та геоморфологічних класифікацій, можна поділити на планетні (геотектури), регіональні (морфоструктури) та локальні (морфоскульптури).

Отже, **під ландшафтною сферою Землі ми розуміємо функціонально цільну частину геосфери, яка в процесі свого розвитку виокремилася в ній і набула радіальної (сферної) та горизонтальної (тілесної) диференціації.** Саме в такому розумінні ми вважаємо ландшафтну сферу об'єктом фізико-географічного (ландшафтного) районування.

Оскільки поверхня Землі попадає під вплив двох сил: екзогенних, які спричинюють її зональну диференціацію; та ендегенних, які зумовлюють її тілесну (регіональну) диференціацію, то відповідно до них існують зональний, а зональний та мішаний підходи до фізико-географічного районування, кожен із яких базується на своїй системі таксономічних одиниць (рівнів). За першого підходу використовується зональна система таксономічних рівнів, виділення яких базується, здебільшого, на кліматичних та біологічних характеристиках; за другого – використовується регіональна система таксономічних рівнів, які виділяються, здебільшого, на підставі геоструктурних та морфологічних характеристик; за третього – змішуються і таксономічні рівні і підстави для їх виділення.

Зональна (узагальнена) система таксономічних рівнів включає: тепловий пояс – біокліматичний пояс – географічну зону, підзону – географічний сектор – географічну провінцію – географічну область – географічний район; **регіональна** (азональна): континент – субконтинент – фізико-географічну країну – ФГ край – ФГ область – ФГ район. В мішаній системі таксономічні рівні однієї системи можуть виділятися на підставі характеристик іншої, наприклад, субконтинент виділяється за кліматичними особливостями, або в межах фізико-географічних країн виділяють природні зони чи підзони. Характерно, що всі вони в тій чи іншій мірі використовуються для вивчення регіональної географії, що вносить певну невизначеність і порушує логічність у виділенні тих чи інших територій.

Треба відмітити, що зональний підхід до районування досить добре реалізований у нашій географії; схеми районування суходільної та водної поверхонь Землі в зональній системі одиниць добре опрацьовані й обґрунтовані кількісними параметрами. Але це районування дозволяє відобразити лише загальні закономірності диференціації природи Землі. Регіональний підхід дозволяє повніше відобразити різноманітність природи поверхні Землі й глибше розкрити її тілесну й системну організацію, але наявні схеми районування за цим підходом недостатньо опрацьовані й обґрунтовані, в них не завжди витримані критерії районування. В одних випадках ФГК виділяється в межах однієї геотектури, наприклад, платформи; в інших – в межах геоструктур нижчого рівня – щитів, синекліз та ін. Так, Східно-Європейська ФГК охоплює всю Руську платформу, а Гвіанська, Бразильська, Амазонська, Орінокська та ін. розташовані в межах платформних структур. Назви ФГК також не мають однакового смислового навантаження і не відображають суті тої чи іншої країни. В одних випадках це назва природної одиниці (Східно-Європейська рівнина), в інших – адміністративної (Казахстан і Середня Азія, Кордільєри південного заходу США, Кордільєри Канади). Це вже відзначали і ми [5] і деякі інші дослідники. А. Гудзевич [4] проаналізував схеми районування в багатьох підручниках для вищої та середньої шкіл з фізичної географії материків та океанів і показав неузгодженості як у наборі таксономічних рівнів, так і в критеріях їх виділення. Він пропонує називати фізико-географічне районування природничо-географічним, змінити назви деяких таксонів (наприклад ФГК на терру), на найвищому таксономічному рівні поділяти Євразію на дві частини: Європу та Азію, а також висловлює своє бачення районування Євразії.

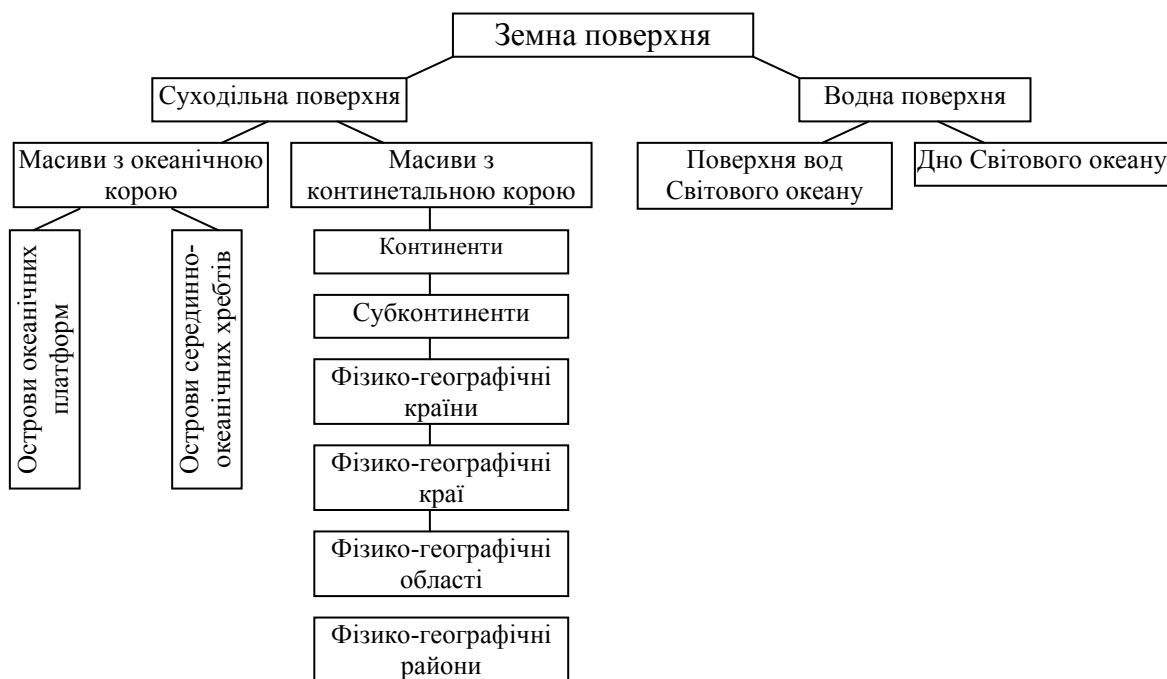
Ми поділяємо стурбованість А. Гудзевича і погоджуємось з ним в багатьох питаннях.

Разом з тим ми вважаємо, що питання районування є кардинальними в географії, вони потребують широкого обговорення і прийняття консенсусного рішення, або створення спеціальної комісії з питань термінології, класифікації та районування в фізичній чи природничій географії при Географічному товаристві України.

Зі свого боку, як предмет обговорення, ми пропонуємо своє бачення проблем фізико-географічного (природничого) районування. Саме означення нами об'єкту регіональної фізичної географії вже свідчить про те, що ми є прихильниками регіонального підходу до районування і застосування при цьому лише регіональної системи таксономічних рівнів.

Одночасно ми вважаємо, що регіональний підхід повинен ґрунтуватися на генетичних принципах, тобто принципах походження та розвитку, за яких критеріями районування виступають просторово-часові, геоструктурні та морфологічні характеристики. Спираючись на ці принципи ми пропонуємо поверхню Землі на найвищому таксономічному рівні поділити на **суходільну** та **водну**; суходільну – на **масиви з континентальною** та з **океанічною корою**. До перших ми відносимо всі континенти та прилеглі до них острови материкового походження; до других – острови океанічних платформ та Серединно-океанічних хребтів. Відносно водної поверхні, Землі, під якою ми розуміємо води Світового океану, то її, очевидно, теж необхідно поділити на поверхневі води океану і його дно. Але це не є предметом даної статті.

Подальше районування суходільної поверхні Землі, зокрема масивів з континентальною корою, зводиться до їх поділу на континенти – субконтиненти – ландшафтні країни – ландшафтні краї, ландшафтні області – ландшафтні райони (рис. 1).

Рис. 1. Схема таксономічних рівнів регіонального районування земної поверхні

Відповідно до вище наведеного під континентом ми розуміємо великі масиви суходолу з корою континентального типу. Таких масивів суходолу виділяють шість: Євразія, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія та Антарктида.

Під субконтинентом ми розуміємо виокремлені глибинними розломами тектонічні структури (ландшафтні тіла) планетного рівня, які однакові за віком головної складчастості та за ступенем структурної організації. За таким означенням на материк Євразія можна виділити такі субконтиненти: Руський, Середньосибірський, Корейсько-Китайський, Індостанський, Аравійський докембрійські; Середньоевропейський та Урало-Монгольський палеозойські; Верхоянсько-Чукотський, Сіхоте-Алінський, Індокитайський мезозойські;

Альпійсько-Гімалайський кайнозойський; Східно-Азійський острівний (перехідний); на території Північної Америки – Східно-Американський та Гренландський докембрійські, Південно-східний палеозойський, Кордільєрський мезозойський; на території Південної Америки – Східний докембрійський, Андійський альпійський; на території Австралії – Австралійський докембрійський, Східно-Австралійський палеозойський; на території Антарктиди – Східний докембрійський та Західний альпійський.

Під ландшафтною країною ми розуміємо ландшафтні тіла високого рівня організації, які в межах субконтинентів виокремлені здебільшого глибинними розломами і різняться загальною будовою поверхні та певним поєднанням ландшафтних тіл нижчого рівня структурної організації. Наприклад, в межах Альпійсько-Гімалайського субконтиненту за загальною будовою поверхні можна виділити: Апенніно-Балканську гірську, Альпійсько-Карпатську гірську, Малоазійську нагірно-гірську, Кримсько-Кавказьку гірську, Гіндокушо-Памірську високогірну, Гімалайську високогірну.

Під ландшафтними краями ми розуміємо ландшафтні тіла регіонального рівня організації виокремлені в межах ландшафтних країн або субконтинентів характеризуються єдністю морфоструктури та певними закономірностями зміни в їх межах кліматичних умов та органічного світу. Наприклад, в межах Альпійсько-Карпатської країни можна виділити: Альпійський складчастий високогірний край, Карпатський складчастий середньогірний край, Падансько-Дунайський пластово-акумулятивний низовинний край; в межах Південноамериканського платформного субконтиненту можна виділити: Гвіанський цокольно-нагірний край, Амазонський пластово-акумулятивний низовинний край, Бразильський плоскогірний край та ін. Таким чином, починаючи з рівня фізико-географічних країв вже чітко простежуються закономірності місцевого перерозподілу вологи й тепла й пов'язаного з ним розподілу органічного світу. Ландшафтні тіла нижчого рівня структурної організації (ландшафтні області, райони) слід виділяти за поєднанням певних форм макро-, мезо- та мікрорельєфу, за певною єдністю морфоскульптури та органічного світу.

На підставі викладеного хотілося б відзначити, що за запропонованим підходом вибудовується логічна й струнка схема районування суходільної поверхні Землі, яка дозволяє відобразити поступовість її розвитку, а також диференціації та урізноманітнення. Тому її можна рекомендувати для подальшого опрацювання та прийняття консенсусного рішення.

Література:

1. *Берг Л.С.* Географические зоны Советского Союза. Т. 1-2. – М., 1947-1952.
2. *Геренчук К.И.* Основні проблеми фізичної географії. Посібник. – К.:Вища школа, 1969
3. *Гришанков Г.Е.* Введение в физическую географию. Предмет и метод: Учебное пособ. – Киев, 2001.
4. *Гудзевич А.В.* Регіональна фізична географія (Європа та Азія). Навчальний посібник. – Вінниця, 2005
5. *Ковалишин Д.І.* Практикум з фізичної географії материків і океанів. – Тернопіль: Підручники & посібники, 1991.
6. *Ковалишин Д.І.* Питання об'єкта і предмета дослідження у фізичній географії//Вісник Львівського університету. Серія географічна, 2004. Вип.31.
7. *Круть И.В.* Введение в общую теорию Земли. – М.1978.
8. *Мильков Ф.Н.* Общее землеведение: Учебник. – М., 1990.
9. *Хаин В.Е.* Общая тектоника. – М., 1973.
10. *Шаблій О.І.* Суспільна географія. Теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001.

Summary:

Deoniziya Kovalyshyn, Myroslav Syvyy, Olena Volik. THEORETICAL PRINCIPLES OF THE PHYSIOGRAPHICAL ZONING OF LAND

This article is dedicated to theoretical principles of physiographical (landscape) zoning of land. Main approaches to zoning and system of taxonomic levels have been considered. A regional approach based on genetic principles as the most respective to regional physical geography is considered as a foundation. Main criteria of zoning such as spatial, temporal, geostructural, morphological features have been highlighted. We suggest to divide the Earth surface into land and sea, the former – into zones of ocean crust and continental crust, which in its turn – into continents, subcontinents, landscape countries, territories, districts and regions.